

УДК 75+76](477.43)Грејм
DOI 10.33625/visnik2022.01.130

Наталія УРСУ

ID ORCID 0000 0002 2660 2144

Іван ГУЦУЛ

ID ORCID 0000 0001 7945 3587

Іван ПІДГУРНИЙ

ID ORCID 0000 0003 0981 2964

*Кам'янець Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

ЯН ГРЕЙМ: РОЛЬ ЖИВОПИСНОЇ ТА ГРАФІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МИТЦЯ В ХУДОЖНІЙ КУЛЬТУРІ ПОДІЛЛЯ

Урсу Н. О., Гуцул І. А., Підгурний І. С. Ян Грејм: роль живописної та графічної діяльності митця в художній культурі Поділля. Стаття присвячена аналізу творчого доробку подільського митця Яна Грејма (1860–1886), коротке життя й діяльність якого практично залишилися поза увагою дослідників і науковців. Розглянуто відомості з історії родини Грејмів, проаналізовано умови становлення і розвитку його творчої обдарованості, вплив духовної атмосфери оточення на формування професійних якостей митця. Акцентовано увагу на творчості батька Яна, Михайла Грејма (1828–1911), знаменитого фотохудожника, реставратора й нумізмата, який створював атмосферу креативності, умови постійного інтелектуального і творчого розвитку для сина.

Констатовано, що Ян Грејм за підтримкою найкращих представників польської інтелігенції Поділля за посередництвом міжнародних зав'язків М. Грејма отримав найякіснішу на той час мистецьку освіту, навчаючись у художніх закладах Європи — Варшави, Санкт Петербурга, Мюнхена. У статті висвітлено результати здійснених авторами статті пошуків матеріалів про художника в архівах Польщі й України. Ці результати дали можливість уточнити наявність чи відсутність творчих робіт Яна Грејма, виправити помилки попередніх дослідників. Побачили світ і нагороди молодого митця за участь у конкурсах художніх робіт.

Стаття доводить, що нечисленні архітектурні композиції Я. Грејма, в яких зафіксовано втрачені об'єкти подільського зодчества, разом зі значно більши поширеними фотокомпозиціями його батька М. Грејма — це унікальні, а інколи єдині фіксації зруйнованих на сьогодні пам'яток, надзвичайно важливі для реставраційної справи, здатні суттєво поповнити історико архітектурну науку й забезпечити створення якісних графічних реконструкцій; ці композиції містять інформацію про стилістику й типологію зображуваних об'єктів старовини у конкретний проміжок часу (друга половина XIX ст.).

Ключові слова: Ян Грејм, творчість, мистецтво, художня освіта, живопис, графіка, пам'ятки архітектури, культура Поділля.

Ursu N., Hutsul I., Pidhurnyi I. Jan Grejm: The Role of Painting and Graphic Practice of the Artist in the Artistic Culture of Podillya. The article is devoted to the analysis of the creative work of the Podolsk artist Jan Grejm (1860–1886), whose short life and activity practically remained out of attention of researchers and scientists. Information on the history of the Grejm family, conditions of formation and development of his creative talent, the influence of the spiritual atmosphere of the environment on the formation of professional qualities of the artist are considered. Emphasis is put on the work of Jan's father, Mykhailo Grejm (1828–1911), a famous photographer, restorer and numismatist, who created an atmosphere of creativity, conditions for constant intellectual and creative development for his son.

It was stated that Jan Grejm, with the support of the best representatives of the Polish intelligentsia of Podillya, through his father's international relations, received the highest quality art education at that time, studying in art institutions of Europe: Warsaw, St. Petersburg, Munich. The article highlights the results of the authors' searches for information about the artist in the archives of Poland and Ukraine, which made it possible to clarify the presence or absence of Jan Grejm's creative works, to correct the mistakes of previous researchers. New information about the young artist's awards for participation in art competitions has been introduced.

The article proves that the few architectural compositions of J. Grejm, which record the lost objects of Podolsk architecture, together with much more common photo compositions of his father M. Grejm represent a unique, and sometimes the only fixation of destroyed monuments, extremely important for restoration work, able to significantly replenish the historical and architectural science and ensure the creation of quality graphic reconstructions; they contain information about the style and typology of the depicted objects of antiquity in a specific period of time (second half of the 19th century).

Keywords: Jan Grejm, creativity, art, art education, painting, graphics, architectural monuments, culture of Podillya.

Аналіз дослідницьких пошуків та розгляд історичних і мистецтвознавчих джерел зафіксували відсутність ґрунтовних наукових досліджень творчого доробку подільського художника Яна Грејма в контексті його культурно мистецького та пам'яткоохоронного значення для України, використання його живописних і графічних композицій як візуального матеріалу під час аналогічних розвідок. Тому мета статті — розглянути короткий життєвий і професійний шлях митця, визначити роль його творчості для збереження пам'яток подільського зодчества, портретів особистостей, об'єктів декоративно ужиткового мистецтва тощо.

Насамперед варто розглянути важливі факти з історії родини Грејмів, усвідомити умови, в яких формувався і зростав майбутній художник Ян. Зафіксована дата появи родини Грејмів на Поділлі — 1852 р. Батько Яна, Михайло Грејм (1828–1911),

приїхав до Кам'янця Подільського і став до праці у Губернській друкарні [9, с. 53]. Фах М. Грейм отримав після закінчення повітової школи у Варшаві, де навчався друкарської та фотографічної справи. 1848 р. отримав звання друкаря складача та фотографа (нової на той час професії).

Спочатку працював в одній із друкарень Варшави і 1848 р., після іспиту, отримав диплом на звання складача від Товариства варшавських друкарів, а пізніше працював у єзуїтській друкарні в Любліні. Того ж 1848 р. М. Грейм вступив до Товариства друкарів у Варшаві. Цей факт відображено на зворотному боці паспарту фотокарток, де на стрічках, що утворюють своєрідний герб, вміщено надписи про членство автора фотографій у шести різноманітних товариствах (як на теренах Поділля, так і за кордоном).

1852 р. вже визнаного фахівця було запрошено подільським віце губернатором Пфелером і призначено старшим складачем у Губернську друкарню. Уже за чотири роки роботи в друкарні Михайло Грейм став її наглядачем (керівником) і на цій посаді працював до 1872 р. Важко визначити причини, через які він пішов звідти. Існують припущення, що М. Грейм був відсторонений від роботи у Губернській друкарні як виходець із Польщі; за іншими версіями, механічна робота не задовольняла творчої жаги талановитого за покликанням та освіченого фотографа.

У 1872 р. він викупив фотографічний заклад Йосипа Кордиша та відкрив власне фотоательє (фототипію і типографію) [1, с. 411], проте його світлини вже стають відомими починаючи з 1864 р.

Варто розглянути фотографії власної особи, які М. Грейм люб'язно вислав як подарунок Елізі Ожешковій. Напис його рукою свідчить, що знімки виконано на бажання Вельможної Пані Елізі Ожешкової, а також що всі вони зроблені впродовж тридцяти років.

У кожній із чотирьох світлин відчувається повага до себе, почуття власного етосу та гідності, а у сигнатурах звучить тонке почуття гумору: «... як додаток до збірки типів подільських “прибульців”, 27 січня 1892 року» [7]. Подарунок супроводжується власноручним листом: «Шановна Пані і Срібна Ювілярко! За прекрасні (в “Краю”) “Визнання” складаю новорічні поздоровлення: Здоров'я!...аж до Золотого ювілею, потім Діамантового. А за прекрасні для людства чини — скромний дар: подільські в образах “Низини” дозвольте прийняти від незнайомого шанувальника і найвідданішого слуги Михайла Г. P.S. При низинах є, бо мусять бути, пагорби і трохи гір. М.Г.» [8].

Шлюб з Октавією, дочкою Йосипа Вагнера, М. Грейм узяв 1853 р. Сім'я була цілком «пристой-

на», але занадто бідна. Йосип, син Йосипа Домініка, Вагнер за фахом був друкарем. У першій чверті XIX ст. став власником друкарні, яка знаходилась у Мінківцях, на території, що належала родині Мархоцьких. Це була переносна друкарня, яку Ігнатій Сцібор Мархоцький туди допровадив. Далі, близько 1831 р., вона недовго розміщалась у Дунаївцях, а близько 1832 р. була встановлена в Кам'янці Подільському як перша польська друкарня [9, с. 181].

Створена М. Греймом у Кам'янці родина виросла велика. У джерелах бракує лише одного імені — його доньки, яка померла 1870 р.; один з друзів висловив з цього приводу в листі співчуття. Імена інших п'ятьох дітей Михайла відомі. Це три сини: Йосиф, названий на честь дідуся, Ян і Фелікс, а також дві доньки — Модеста, хрещеним батьком якої був фотограф Йосип Кордиш, і молодша Вергілія [9, с. 184]. Обидві доньки М. Грейма також мали художні здібності. Йосип Грейм юнаком навчався у Зальцбурзі 1870 р., де поряд з іншими дисциплінами вивчав музику. Восени 1875 р. він повинен був мати концерт у Кам'янці.

20 січня 1890 р. померла Октавія Грейм. У збірці світлин, надісланих Е. Ожешковій, на одній з фотографій можна бачити двох молодих жінок біля гробу. Підпис: «Кам'янець Подільський. Над могилою братів і матері». Це Модеста і Вергілія [5]. Були ще два Грейми старшого покоління: один з них був стриєм Михайла, другий — рідним братом. Після обох не лишилося навіть імен, лише відомо, що сина безіменного брата Михайла Грейма звали Зигмунт [9, с. 180].

У подарунковій збірці Елізі Ожешковій знаходиться фотоколлаж усієї родини Греймів (моя родина 15 років тому): у нижньому ряду по центру — фотографія батька Йосифа Грейма, який помер 1879 р. (дата написана на фотоколлажі); обабіч батька: праворуч — самого Михайла Грейма, ліворуч — його дружини Октавії, дата смерті якої 1890 р., теж написана від руки; верхній ряд містить знімки трьох синів: праворуч — Яна Грейма (1860–1886), у центрі — Фелікса Грейма (молодшого), ліворуч — Йосифа Грейма (старшого); з правого й лівого боків колажу — світлини двох дочок: Модести і Вергілії (молодшої) [6].

Доповнює враження від родини ще один фотоколлаж (що досі був невідомий) (іл. 1), знайдений авторами статті у фондах Кам'янець Подільського державного історичного музею заповідника (КПДІМЗ); цей твір більш повно зображує родинне коло фотомитця. Світлина містить напис: «Вельможній Пані Гонораті Заброньській в день іменин 12 січня 1875 року з побажанням здоров'я і добробуту від М. Грейма з родиною» [3].

Так само, як у попередньому колажі, фото окремих осіб містяться в овалі навколо напису, що свідчить про їх створення саме у фотомайстерні М. Грейма. У центрі верхнього ряду — голова родини Йосиф Грейм, ліворуч від якого розміщена сильно відретушована і домальована фотографія¹ його дружини; услід за цим фото — світлина із зображенням самого М. Грейма, а далі — фото його дружини у повний зріст. Праворуч — фотографія стрія, мабуть із сином, а далі — знімок брата Грейма. Брати дуже подібні один до одного не лише обличчям, але й зачісками, вусами, одягом і виразом лиця. Важко ідентифікувати наступну світлину, що зображує на повний зріст чоловіка у білому жакеті.

У центрі нижнього ряду є фото середнього сина Яна, ліворуч від якого — знімки доньок Модести і Вергілії; праворуч розташовується світлина, що зображує молодшого сина Фелікса, далі — троє дітей Михайла Грейма разом, де можна впізнати Яна і Модесту. Ця фотографія — надзвичайно важливий документ, який довгі часи лежав в архіві і лише тепер уперше стає доступним загалу.

Гордістю й біллю фотомитця був його син Ян, що помер від туберкульозу у віці 26 років. У 1886 р., після смерті сина, М. Грейм влаштував у своєму будинку картинну галерею робіт Яна Грейма (1860–1886), молодого талановитого художника. Будучи учнем III класу, він отримав похвальний лист Петербурзької академії за висланий на оголошений конкурс рисунок Пресвятої Діви Марії, виконаний з гіпсового зліпку [12, с. 468].

Ян почав малювати ще в юному віці. Це демонструє знімок «Старий єврей», який зробив батько юного митця 30 серпня 1874 р. (сину 14 років), де зображений перший натурник Яна і є власноручний підпис Михайла Грейма: «Перша модель для рисунку мого так рано згаслого сина Яся» [4]. На світлині видно руку з олівцем і частково обличчя Яна. Ян також паралельно отримувач музичну освіту; це була гра на скрипці.

У 1875 р. він виїхав до Варшави і перебував там до травня 1876 р. Близько 1877 р. за порадою Т. Малешевського і місцевих лікарів А. Й. Ролле і К. Пшиборовського Ян був відправлений у Петербурзьку академію. Як стипендіат Польського Королівства вчився там до 1882 р. (один рік був вільним слухачем, потім дійсним студентом) та упродовж навчання отримав три малих срібних медалей (першу в 1879 р. за рисунки видів Кам'яця) і одну велику в 1881 р.

Здійснюючи навчання в академіях образотворчих мистецтв Санкт Петербурга (1877–1885) і Мюнхена (лише один 1883 р. під керівництвом А. Вагнера), Я. Грейм, ще будучи студентом, став визнаним митцем. У 1884 р. він повернувся до Санкт Петербурга й отримав чергові медалі: дві великі срібні, одну малу (1884) і одну малу золоту за конкурсну картину «Дедал і Ікар» [12, с. 468]. Загалом Ян здобув вісім срібних медалей: три великі та п'ять малих, одну золоту малу тощо. Останню отримав за конкурсний олійний образ, що представляв міфологічний сюжет із зображенням Дедала й Ікара.

Переважна більшість авторів, лише побіжно торкаючись творчості Яна Грейма, повторюються, зазначаючи, що велика колекція його робіт (полотна, портрети, акварельні та графічні малюнки) зберігається у Національному музеї Кракова. Проте в результаті особистого активного пошуку авторами статті вказаної колекції в архівах Краківського Національного музею, констатовано відсутність зазначеної колекції. Вдалося розшукати лише один малюнок Яна, підписаний автором, — «Іван Грозний» (іл. 2), датований 1880 р., розміром 32,5 × 47,5, намальований простим олівцем і наклеєний на картон сірого кольору [10]. Вдалося дослідити, яким чином цей рисунок потрапив до музею. 29.12.1924 р. твір був зафіксований як подарунок від Кароля Ролле, пізніше президента міста Кракова.

На рисунку зображена розписана фресками зала з намальованими на склепінні святими; у залі відбувається сцена, коли цар у гніві, вискочивши з за столу, вдарив співрозмовника і став над його лежачим тілом, тримаючи в руці жезл. Царя оточують придворні, налякані сплеском батьківських емоцій.

Підпис авторської приналежності не викликає сумнівів, оскільки Ян постійно підписував власні роботи, відтінюючи літери в об'ємі, підкреслюючи їх світлотіньове моделювання і акцентуючи рельєфність сигнатури мазками білил. Рисунок також підписано автором на паспарту червоним чорнилом, яке вже майже вицвіло: «Вельможному Пану др. А. Ролле, гідному шанування вказівнику дороги до праці по двоякій стежці...вдячний до смерті Ян Грейм. Кам'янець Подільський, 31. 07. 1880 р.» [10].

У фондах Кам'янець Подільського державного історичного музею заповідника збереглося вісім рисунків Яна Грейма, сім із яких виконані на екзаменах у Петербурзькій академії мистецтв. Це натурні рисунки простим олівцем, створені у підкреслено академічній манері, у класицистичному стилі, які на той час були прийняті в європейських художніх навчальних закладах. Гіпсові

1. Ця світлина за якістю значно відрізняється від інших знімків.

Іл.1. Портрет родини Греймів. Фотоколаж. Фонди КПДІМЗ

Іл. 2. Ян Грейм. Іван Грозний. Папір, олівець. Національний музей у Кракові
(Muzeum Narodowe w Krakowie)

Іл. 3. Ян Грейм. Навчальний малюнок у Петербурзькій академії мистецтв. Папір, олівець. Фонди КПДІМЗ

Іл. 4. Ян Грейм. Погрудний портрет А. Й. Ролле. Папір, олівець. Фонди КПДІМЗ

фігури: Гермес із Діонісієм (8 квітня 1878) та Венера Мілоська (іл. 3) (21 березня 1880); штудії натурників: дві композиції з двох фігур (19 квітня 1880, на другій дата обірвана) і три однофігурних композиції (22 грудня 1879, 23 лютого 1880 й 20 грудня 1880). Кам'янецькі та краківський рисунки поєднують однакові характерні риси: підпис автора у рельєфній ахроматичній манері та яскраво червоний штамп — П.А.Х. худож. екзамен., дата (Петербуржская академия художеств, художественный экзамен, дата). Упродовж перебування в Санкт-Петербурзі Ян копіював, частково для заробітку на прожиття, частково для вправління в техніці рисунку, твори майстрів, зокрема іспанських.

Останній кам'янецький рисунок — це, на жаль, дещо пошкоджений погрудний портрет Антонія Й. Ролле (1881). Цей твір уже не містить червоних штампів академії мистецтв (іл. 4). Він виконаний з натури олівцем у класицистичній, майже живописній манері, підписаний і датований самим автором [2].

У портреті Антонія Й. Ролле, друга батька, досконало передано інтелект, жвавість, шля-

хетність, рішучість, людську гідність і порядність портретованого. Фактура матеріалу сюртука підкреслена великими, неспокійними, але майстерними штрихами, портрет побудований на контрастах світла й тіні та фактурних поверхонь. Антоній Й. Ролле написав про Яна, що він малював, бо відчував потребу малювати, бо без цього не розумів життя — як пташка, котра співає, хоч сумно навколо неї... Ці слова Ролле про Яна Грейма дуже точно характеризують життєве кредо молодого подільського художника, який повністю підкорювався покликам свого таланту.

Ян Грейм активно малює олійними фарбами, аквареллю, створює рисунки жирною крейдою та олівцем. Його роботи — це образи і шкідливі релігійного змісту: «Заручини Пресвятої Діви Марії», «Св. Йосиф з Дитятком Ісусом», «Хустка св. Вероніки», «Св. Петро, який оздоровлює сліпого», «Зняття з хреста», «Христос у гробі», «Св. Антоній» (два останніх — для вірменського костелу у Кам'янці); часто Ян малював портрети відомих у Кам'янці осіб; активно ілюстрував (дев'ять кар-

тонів для музичного твору Ф. Давіда «Пустеля», п'ять до поеми «Поділля» М. Гославського) тощо.

Польська газета «Кюсю» 1884 р. опублікувала дереворити Ф. Шиманського, створені за рисунками Яна Грейма («Отроків», «Дністровські пороги», «Могили над Дніпром» і «Ладава», «Панівці над Смотричем», «Фортеця в Хотині» (іл. 5) та ін.) [11, с. 101–102]; портрет молодого художника був включений у список авторів — художників, які співпрацюють з журналом.

Деякі твори Яна, експонованих 1883 р. у Мюнхені й Варшаві, 1887 р. у Кракові (перша велика виставка польського мистецтва), 1898 р. на ретроспективній виставці у Варшаві, сформували про нього думку як про митця з живою уявою і професійною технікою. Львівська художня галерея має композиції «Вид замка над морем» (олія), «Два вершники в бою» (олія, 1884), «Голова пса» (акв., 1876), «Історична сцена», «Герб» (акв.), «Штудії людини» (акв.), альбом з восьми рисунків з 1884 р., комплект з 38 рисунків періоду 1872–1885 (серед яких автопортрет 1881 р.), п'ять рисунків з дитинства [12, с. 469].

У лютому 1885 р. Ян повернувся до Кам'янець під родинний дах і там 3 грудня 1886 р., молодий,

повний найпрекрасніших надій, через невилікову хворобу пішов із життя.

Висновки. Наведені відомості про подільського художника Яна Грейма допомагають усвідомити особливості характерних рис його творчості й логічно розкривають її типологічні та художньо композиційні засади. Можна констатувати, що, отримавши цілком класичну художню освіту в найкращих європейських мистецьких закладах, Ян Грейм, вступаючи на шлях самостійної творчості, почав наслідувати свого батька Михайла Грейма — фотографа художника, пристрасного збирача старожитніх пам'яток, нумізмата.

Молодий художник відзначився у важливій справі фіксації, вивчення та популяризації регіональних особливостей історико культурної та мистецької спадщини Поділля й увійшов в історію українського образотворчого мистецтва.

Комплексний аналіз образотворчих композицій Я. Грейма, в яких зафіксовано втрачені об'єкти подільської старовини, свідчить, що це інколи єдина фіксація втрачених на сьогодні пам'яток, надзвичайно важливих джерелознавчих матеріалів для реставраційної справи, здатних суттєво збагатити історико архітектурну науку й забезпе-

Іл. 5. Ян Грейм. Фортеця в Хотині. Папір, олівець. Фонди КПДІМЗ

чити створення якісних графічних реконструкцій; вони містять інформацію про стилістику й типологію зображуваних об'єктів у конкретний проміжок часу (друга половина XIX ст.).

Для істориків це — невичерпне джерело вивчення як архітектурної спадщини українських теренів, так і портретів видатних представників

різних верств населення. Уперше створений прецедент: доведена цінність доробку Яна Грейма для пам'яткоохоронної діяльності у сфері збереження культурно мистецької спадщини українського народу. Матеріал дослідження може слугувати за аналог у процесі організації комплексних, пошукових розвідок.

Література:

1. А. П. [Прусевич]. М. О. Грейм. *Труды Подольского церковного историко-археологического общества* / под ред. Е. И. Сецинского, Н. И. Яворовского. Каменец-Подольск, 1911. Вып. XI. С. 411–413.
2. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник (КПМЗ). КВ-50104. Грейм Я. Погрудний портрет Антонія Й. Ролле. 1881 р.
3. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник (КПМЗ). КВ-51900. Грейм М. Wielmożnej Pani Honoracie Zabrońskiej w dniu Imienin 12 Stycznia 1875 z życzeniem zdrowia i pomyślności od Greima z familiją.
4. Biblioteka Uniwersytetu w Łodzi. J fot II 87. Greim M. Pierwszy Model rysunkowy mego ukochanego a zgasłego syna Jasia MG. Żydzi.
5. Biblioteka Uniwersytetu w Łodzi. J fot II 113. Greim M. Nad mogiłą braci i matki. Kamieniec Podolski.
6. Biblioteka Uniwersytetu w Łodzi. J fot II 115 (a, b). Greim M. Foto Zakładu i Rodziny Michała Greima w Kamieńcu Podolskim. 27 stycznia 1892. Greim Michał.
7. Biblioteka Uniwersytetu w Łodzi. Sekcja Rękopisów. J fot II 114 (a, b, c, d). Greim M. Foto Michała Greima. 27 stycznia 1892. Greim Michał.
8. Biblioteka Uniwersytetu w Łodzi. Rps. 5061/I. List Elizie Orzeszkowej od Michała Greima z Kamieńca Podolskiego na 25-lecie pracy pisarskiej.
9. Garztecki J. *Mistrz Zapomniany : O Michale Greimie z Kamieńca*. Kraków : Wydawnictwo Literackie, 1972. 408 s.
10. Muzeum Narodowe w Krakowie. Sygn. III r.a. 6895, 1880 r. Greim J. „Iwan Groźny”. Rysunek 32,5 × 47,5.
11. Rolle A. J. (pseud. Dr. Antoni J.). *Paniowce nad Smotryczem. Kłosy*. 1880. Nr 763, tom XXX. S. 101–102.
12. *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających : malarze, rzeźbiarze, graficy* / Zespół redakcyjny : Jolanta Maurin Białostocka i in. ; Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wrocław : Ossolineum, 1975. T. II. S. 468–469.

References:

1. A. P. [Prusevych]. (1911). M. O. Greim. In E. I. Setcinskii, N. I. Iavorovskii (Eds.). *Trudy Podolskogo tserkovnogo istoriko-arkheologicheskogo obshchestva*, 11, 411–413. [In Russian].
2. Greim, J. (1881). Pohrudnyi portret Antoniiia Y. Rolle [Bust portrait of Anthony J. Rolle] [Painting]. Kamenets-Podilskyi State Historical Museum-Reserve. KV-50104. [In Ukrainian].
3. Greim, M. (1875). Wielmożnej Pani Honoracie Zabrońskiej w dniu Imienin 12 Stycznia 1875 z życzeniem zdrowia i pomyślności od Greima z familiją [Manuscript]. Kamenets-Podilskyi State Historical Museum-Reserve. KV-51900. [In Polish].
4. Greim, M. (N. d.). Pierwszy Model rysunkowy mego ukochanego a zgasłego syna Jasia MG. Żydzi. Biblioteka Uniwersytetu w Łodzi. J fot II 87. [In Polish].
5. Greim, M. (N. d.). Nad mogiłą braci i matki. Kamieniec Podolski. Biblioteka Uniwersytetu w Łodzi. J fot II 113. [In Polish].
6. Greim, M. (1892, January 27). Foto Zakładu i Rodziny Michała Greima w Kamieńcu Podolskim. Biblioteka Uniwersytetu w Łodzi. J fot II 115 (a, b). Greim Michał. [In Polish].
7. Greim, M. (1892, January 27). Foto Michała Greima. Biblioteka Uniwersytetu w Łodzi. Sekcja Rękopisów. J fot II 114 (a, b, c, d). Greim Michał. [In Polish].
8. List Elizie Orzeszkowej od Michała Greima z Kamieńca Podolskiego na 25-lecie pracy pisarskiej [Manuscript]. (N. d.). Biblioteka Uniwersytetu w Łodzi. Rps. 5061/I. [In Polish].
9. Garztecki, J. (1972). *Mistrz Zapomniany: O Michale Greimie z Kamieńca*. Kraków: Wydawnictwo Literackie. [In Polish].
10. Greim, J. (1880). Iwan Groźny [Rysunek 32,5 × 47,5]. *Muzeum Narodowe w Krakowie*. Sygn. III r.a. 6895. [In Polish].
11. Rolle, A. J. (pseud. Dr. Antoni J.). (1880). *Paniowce nad Smotryczem. Kłosy*, 763(30), 101–102. [In Polish].
12. Białostocka, J. M., Ryszkiewicz, A. et al. (Eds.). (1975). *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających: malarze, rzeźbiarze, graficy*. (Vol. 2) (pp. 468–469). Wrocław: Ossolineum. [In Polish].